

УДК 930.2:316.36(1-22)(477.53)«182»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-005

Парафіяльна документація про шлюбно-станові особливості українського населення першої половини XIX століття (на прикладі с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії)

О. А. Бороденко

*Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
elena_bs@ukr.net*

Ключові слова: метрична книга, сповідні розписи, шлюб, шлюбно-станові особливості, церковні обшуки.

У статті на матеріалах метричної книги, церковних обшуків і сповідних розписів с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX ст. проаналізовано шлюбно-станові реєстраційні особливості людності. Церковна документація дозволила показати зміни соціального розшарування сільської громади впродовж столітньої історії, посилити історико-порівняльний аналіз квантитативними показниками, указаними в таблиці, порівняти зі становими відмінностями полтавського регіону, конкретизувати прикладами матримоніальних союзів, звернути увагу на наявність окремих соціальних груп, виокремити особні випадки міжстанової мобільності, можливої нобілітації родин тощо.

Parish documentation about the marriage-estate peculiarities of the Ukrainian population in the first half of the 19th century (on the example of the village of Mykolaivka, Romensky uyezd, Poltava province)

O. Borodenko

The Korolenko Poltava National Pedagogical University

Key words: a metric book, confessionals, marriage, marriage-estate peculiarities, church searches.

In an article on the materials of the register, church searches and confessionals in the village of Mykolaivka, Romensky uyezd, Poltava province in the first half of the 19th century marriage-estate registration features of the population have been analyzed. Church documentation allowed us to show changes in the social stratification of the rural community over a century of history, list the main social strata in different eras, to strengthen the historical and comparative analysis of quantitative indicators indicated in the table, compare with the class differences of the Poltava region; explain the peculiarities of records by the registrars of individual social groups; point out possible advantages and disadvantages in the designation of the estate categorical apparatus; explain individual gender and class differences; specify examples by matrimonial unions; pay attention to the presence of certain social groups; highlight special cases of interstate mobility, the possible mobilization of families, the evolution of the nobility, and etc.

Реєстрація людності в церковно-обліковій документації першої половини XIX ст., передусім, передбачала занотування даних особового характеру, із-поміж яких фіксувалися станова та територіальна належність осіб. Церковні джерела тієї епохи своїм наповненням, інформативністю та внутрішніми структурними формами фактично визначили методологічні основи майбутніх досліджень, окреслили можливі питання для вивчення.

Спробуємо порушити одне зі значного кола дослідницьких питань: особливостей шлюбно-станової реєстрації подружніх пар першої половини XIX ст. у парафіяльній документації.

Основу джерельної бази дослідження становитимуть матеріали метричної книги та шлюбних обшуків Різдово-Богородицької церкви с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії, які охоплюють період в 47 років – 1800-1841 та

1854-1858 рр. [1, 2, 3, 4]. Для розкриття соціальної структури людності використано дані сповідних розписів указанного села за 1749 [5] та 1847 рр. [6]. Вивчаючи матеріали основного джерельного базису, звернімося до деяких роз'яснень. Зауважимо, що вищезгадані документи набули масового поширення з розвитком діловодства у другій половині XVIII ст. Зокрема, церковні обшуки, як книги що укладалися напередодні вінчання, відповідали шлюбно-процесуальним вимогам визначеним християнським віровченням і були запроваджені у 1765 р. [7]. «Обыскные книги», хоча й зазнали формулярних змін упродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст., проте залишалися достатньо інформативними у контексті вивчення шлюбних відносин, як найперше, на локальному рівні [8]. Подібно, й метричні книги, які визначали законність створення нової сім'ї, та показували персоніфіковані відмінності головних учасників вінчання. У змістовій частині сповідних

розписів так само містилися дані станової належності родин.

Отже, в обговоренні запропонованої проблематики, спробуємо розв'язати наступні завдання. По-перше, покажемо зміни в соціальній структурі людності досліджуваного населеного пункту впродовж столітньої історії та полтавського регіону зокрема, підсилюючи історико-порівняльний аналіз квантитативними показниками. По-друге, аналізуючи певні відмінності соціальних верств населення, звернемося до методів конкретизації та компаративістики, адже будемо апелювати до шлюбних обшуків інших населених пунктів Роменського повіту та наводити особні приклади родин. По-третє, продемонструємо особливості шлюбно-станової реєстрації людності у церковних документах, звернімо увагу на наявність окремих соціальних категорій і груп. По-четверте, представимо деякі випадки міжстанової мобільності, можливої нобілітації родин, еволюції дворянства тощо.

Таблиця 1

Соціальні категорії миколаївської спільноти за матеріалами сповідних розписів 1749 та 1847 рр.

1749					1847				
Соціальні категорії	Кількість				Соціальні категорії	Кількість			
	Ч	Ж	Р	Р%		Ч	Ж	Р	Р%
Духовні	11	6	17	1,9	Духовні	6	5	11	0,9
Козаки	318	313	631	69,5	Військові	4	4	8	0,6
Посполиті	140	120	260	28,6	Відставні солдати	10	14	24	1,9
Разом	469	439	908	100	Статські	20	16	36	2,8
Разом%	51,7	48,3	100		Різночинці	5	7	12	1,0
					Козаки	367	422	789	62,3
					Міщани	1	1	2	0,2
					Селяни	188	196	384	30,3
					Разом	601	665	1266	100
					Разом%	47,5	52,5	100	

Примітка. 1. Таблицю підготовлено автором на основі аналізу джерел [5, 6].

2. Скорочення: ж – жінки, ч – чоловіки, р – разом.

Спершу спробуємо показати зміни в соціальній стратифікації українського суспільства впродовж другої половини XVIII – першої половини XIX ст., також виокремити особливості станової реєстра-

ції людності священиками окремих парафій Роменського повіту. Отже, у XVIII ст. українське населення Полтавського регіону було представлене такими соціальними верствами: духовенством,

шляхтою, козаками, міщанами та посполитими [9, с. 37]. Миколаївська сповідальна документація за 1749 р. показує розмежування громади лише на три прошарки з-поміж названих: духовенства, військових (козаків) і посполитих (див. табл. 1). Переважали козаки – 69,5% (631 особа: 318 чоловіків, 313 жінок), поступалися посполиті – 28,6% (260: 140/120), та найменше було представників духовенства – 1,9% (17: 11/6). Разом населення миколаївської спільноти обчислено в 908 (100%) мешканців [5, арк. 92-109]. Очевидно, у дослідженому населеному пункті були присутні не всі з вищеназваних соціальних верств полтавського регіону: відсутні представники шляхти та міщанства, а кількісно, більше ніж удвічі, переважали козаки над посполитими. Загалом представники двох названих соціальних прошарків становили більшість – 91,1% (891).

Розуміємо, що станові розмежування існували доволі умовними, загалом не було чітко консолідованих верств населення, адже вони зазнавали, хоча й повільних, змін і перетворень. До кінця XVIII ст. у територіальних межах Російської імперії, зрозуміло й на українських землях, оформилися соціальні верстви населення, які уособлювали в собі головні істотні ознаки станів. Звід законів 1832 р. визначив соціальну структуру суспільства в складі чотирьох головних прошарків: дворянства, духовенства, міських і сільських обивателів [10, с. 140-141].

Матеріали сповідних розписів с. Миколаївка за 1847 р. дозволили розкрити станове розмежування сільської громади через сто років поспіль (див. табл. 1). Зокрема, соціальна конструкція людності більш докладно представлена наступними соціальними прошарками. Спершу переписувачі показали духовних осіб – 0,9% (11: чоловіків 6, жінок – 5), потім – військових (офіцерські сім'ї) – 0,6% (8: 4/4), відставних солдат – 1,9% (24: 10/14), статських – 2,8% (36: 20/16), різночинців – 1,0% (12: 5/7), козаків – 62,3% (789: 367/422), міщан – 0,2% (2: 1/1), та власницьких селян – 30,3% (384: 188/196) [6, арк. 1037-1057]. Загальну кількість людності обчислено в 1266 осіб. Отже, порівнюючи соціальне розшарування населення за сторічну історію, миколаївська спільнота середини XIX ст., на противагу другій половині XVIII ст., вирізнялася більшою строкатістю соціальних верств, із-поміж яких виокремилися окремі групи. Зокрема, з'явилися нові категорії населення: «статские», різночинці, а також міщани. Козацько-селянське населення складало більшість сільських мешканців – 92,6% (1173: 555/618). У порівнянні з серединою XVIII ст. ці показники зросли на 1,5%. Назагал, у двох спові-

дальних реєстрах переважали особи козацького походження та вдвічі поступалися селяни.

Дещо інший становий поділ продемонстровано у «Записках о Полтавской губернии» М. Арендаренка, укладених у 1846 р. Зокрема, у полтавському регіоні показано наявність дворянства, почесних громадян, купців, міщан і селян. Автор праці більш докладно конкретизує сільських обивателів, поділяє їх на державних і поміщицьких. У складі державних селян були різні соціальні категорії під особливими найменуваннями: козаків, військових поселенців, казенних селян, одностовпців, одностовпчих селян, вільних хліборобів і колоністів-землеробів. Порізно виділено соціальну належність циган та євреїв [9, с. 71-78]. Говорячи про останніх, священики деяких населених пунктів Роменського повіту виокремлювали євреїв в особну соціальну категорію. Представимо один із таких випадків, який увиразнено у матеріалах церковних обшуків с. Мельня за 1847 р. Зокрема, 19 січня відбулася вінчальна церемонія, відповідно до якої 34-річний неодружений єврей, саме так записана ця особа за соціальним походженням, із с. Червоне Петро Іванов Сагома православного віросповідання утворив нову родину спільно з 20-річною Тетяною Сергіївною Полонською, донькою померлого колезького реєстратора [11, арк. 8 зв.]. Проте, у миколаївській спільноті циган та євреїв не позначено.

Далі подивимося на те, чи всі з названих вище соціальних категорій населення були присутні у с. Миколаївка. Так, у церковно-обшуківих і метричній книгах за майже півстолітню історію реєстратори шлюбного стану вказали належність до таких верств населення як козаків, селян, солдат, дворян, духовенства та різночинців (різного рангу чиновників). Із-поміж чоловіків-мігрантів, які обрали собі за дружин миколаївських жінок, додася ще соціальний стан міщан.

Отже, шлюбно-станова структура наречених обох статей місцевого походження не показує наявності міщанської верстви, однак матеріали сповідних розписів 1847 р. досліджуваного села демонструють наявність особної міщанської шлюбної пари Марухненків. Чоловіком був 55-річний Корнелій Андреев, а дружиною – 54-річна Меланія Миколаївна [6, арк. 1048]. Дітей не зазначено. Припустимо, що їхні діти могли бути вже дорослими, одружитися та вийти з патрилокального домогосподарства у матрилокальне або неолокальне¹,

1 Патрилокальний – це сімейний союз, в якому дружина переходила в родину чоловіка. Декотрі з наречених-чоловіків залишалися в домогосподарстві дружини і тоді родина ставала матрилокальною. Неолокальний шлюб передбачав проживання подружньої пари особно як від батьків чоловіка, так і від родини дружини [12, с. 156, 189, 200].

переселитися в інші населені пункти. Тим більше враховуємо, що за традиціями того часу вінчальні церемонії проходили переважно у церкві, парафіянкою якої була наречена. Тому, синів, якщо такі звичайно були, не виокремлено у шлюбних реєстраційних записах даного населеного пункту, оскільки вони могли одружитися у межах інших парафій. Детальний аналіз матеріалів шлюбних обшуків за 1834 р. показав дівчину Павлину, яка зареєстрована донькою «вольноотпущеного крест'янина» Корнелія Андреєва [3, арк. 79]. Очевидно, на той час названа родина знаходилася на межі міжстановості, так званих різночинців, проте згодом члени родини, за вище указаною сповідальною книгою, записані міщанами. Представлений приклад демонструє міжстанову мобільність осібної родини миколаївської громади.

Дещо відмінно вирізнявся прошарок селянства, а позначення людей у його межах варіювалося. Звернімо увагу на те, що священики досліджуваного села серед сільських обивателів виокремили козаків, усіх інших представників цієї категорії населення записували переважно одним ім'ям нареченням – «крест'янами». Щоправда, в записах останнього року XVIII ст. – 1800, та перших роках XIX ст. зустрічаємо позначення миколаївських сільських обивателів козаками та посполитими. Зокрема, 15 січня 1800 р. повінчано першошлюбників-посполитих Захарія Черевко з с. Оксютенці та Меланію Тихона Костенка з с. Миколаївка [1, арк. 345 зв.]. Напевно, інформативність церковно-обшукової та метричної документації початку XIX ст. демонструє перехідний етап від кінця XVIII ст. у формуванні нового станового категоріального апарату в свідомості населення та переписувачів зокрема.

На протигагу миколаївським реєстрам, у матеріалах шлюбних обшуків інших населених пунктів Роменського повіту виокремлено небагаточисельні випадки вищеназваних груп державних селян. Так, у м. Кролевець 22 січня 1843 р. відбулася вінчальна церемонія «вольного хлебопашца» 42-річного вдівця по другому шлюбу Федора Денисова Пода з 28-річною міщанською вдовою по першому чоловікові Васою Виниченковою [13, арк. 16]. Або ж представимо другий випадок. У с. Мельня 27 січня 1848 р. уклали шлюб місцеві жителі: казенний селянин 20 років Флор Кирилов Бурма та козачка Зіновія Василівна Куравлева 19 років. Обидва – першошлюбники [11, арк. 18]. Зауважимо, що вільні хлебопашці зустрічалися в церковній документації поодинокі, а шлюби за участю казенних селян були більш поширеними в різних населених пунктах роменського регіону. Шлюбно-становий аналіз миколаївців таких осіб не показав.

Під категорією солдатів спершу розуміємо осіб рядового складу військовослужбовців, тих що перебували на службі або відставних, потім – їхніх синів. 3-поміж жіночих представниць – дочок або вдових солдатських дружин. Діючі військові на момент одруження, а іноді й відставні особи, надавали окремі документи-дозволи на шлюб – «билеты», а в метричних книгах і церковних обшуках вказувався рід військ, назва полку, батареї тощо. Для прикладу, деякі солдати-наречені були матросами [14, арк. 62], походили з кіннотної артилерійської бригади, піхотного полку тощо [15, арк. 33 зв.–34; 38-38 зв.]. Зустрівся навіть горніст, який служив в артилерійському полку [16, арк. 26].

Очевидно, що солдати прагнули ще за часів служби або відставки влаштувати своє сімейне життя, знайти постійне місце проживання та родину, яка б слугувала прихистком у старості. Інакше солдата могла чекати непроста доля в літніх роках. Низка указів від 31 січня 1724 р. [17, с. 226], 10 червня 1744 р. [18, с. 607], 28 січня 1745 р. [19, с. 301], 15 березня 1763 р. [20, с. 194], № 20309 від червня 1802 р. [21, с. 171] рекомендували відправляти відставних солдат дряхлих, калічних, тих кому не було куди йти після закінчення служби у монастирі або богадільні на утримання. Інші Сенатські укази від 22 вересня 1802 р., 19 березня 1802 р. наголошували на поселенні відставних солдат вздовж великої Іркутської дороги та за озеро Байкал. Щоправда, такі дії влади, щодо вирішення долі солдата, повинні були відбуватися лише за його згоди [21, с. 76, 262].

Для офіцерів у церковній документації зазначалося військове звання. Така особливість реєстрації була не випадковою, адже передбачала можливе клопотання в отриманні благородного титулу, тобто дворянства, як особистого так і спадкового [22, с. 52, 82]. Іноді наявність записів із зазначенням військових звань капрала й унтір-офіцера гвардії демонструвала, згідно указу 1787 р., належність осіб до дворянства [22, с. 38; 23, с. 945].

Окремо позначалися поміщицькі селяни. У записах церковної документації вказувалася належність селянина або селянки до відповідного поміщика та зазначалося його прізвище, ім'я, іноді рангові особливості, військове звання тощо. Так, власниками селян 1847 р. у с. Миколаївка можна вважати роди Авраменків, Богонкевичів, Волкових, Манджосів, Матяшів, Навроцьких, Полетиків, Подрезів, Шкляревичів тощо [6, арк. 1037-1057]. У випадку вінчання представників обох статей цього соціального прошарку, подружжя вирізнялося двояким позначенням: наречені були кріпосними селянами одного поміщика або різних. Проте, потрібно зауважити, що в миколаївських реєстрацій-

них записах за деякі роки укладачі церковних книг не виокремлювали поміщицьких селян, особливо в перше десятиліття XIX ст., тобто не деталізували, не розмежовували на державних і поміщицьких. Виходячи з таких особливостей реєстрації людно-сті, на жаль, не можливо скласти об'єктивної картини про названі категорії сільських обивателів.

Реєстратори часом увиразнювали осібну групу дворових селян або дворянську прислугу. Під категорією дворових людей розуміємо кріпаків, що виконували функції домашньої обслуги [22, с. 43]. Подібні варіації зустрічаємо у крелевецьких і миколаївських подружніх парах. Зокрема, Афанасій Андреев Марченко, козак за походженням, одружився на Марії доньці повара Криштофора. Дівчина записана прислугою господині Марії Манджосової. Миколаївське подружжя відсвяткувало весілля 20 квітня 1813 р. [2, арк. 33]. Подібно представлені крелевецькі першошлюбники: 22-річний дворовий селянин поміщиці Стефаниди Корнилієвої Лучиної Федір Якимов Злізняк повинчався 1 листопада 1842 р. з 19-річною міщанкою Параскевою Федора Кунішева [13, арк. 15 зв.]. Отже, наведені приклади демонструють наявність у населення роменського регіону осібних соціальних груп.

До різночинської міжстанової категорії у церковно-обшуковій документації переважно записано чиновників нижчих рангів. Загалом поняття «різночинці» розмежовуємо у двох ракурсах. По-перше, це люди, які в силу обставин відкріпилися від своєї соціальної верстви, але ще не встигли на момент реєстрації закріпитися за іншим прошарком населення [10, с. 132-133]. До такої категорії, очевидно, належала вдова-наречена Катерина, донька Мина Шляхтунова з с. Мельня, яка записана як «вольноотпущенная и еще никъ какому сословию не причисленная». Удовиця 35 років 26 жовтня 1858 р. стала заміжною за вдовим 48-річним козаком Михайлом Леонтієвим Сердюком, походженням із Крелевецького повіту [11, арк. 78]. У подібному стані, напевно, була одна з вищезгаданих миколаївських жінок-наречених – «девка» Павлина, донька «вольноотпущенного крестьянина» Корнелія Андреева. Дівчина повинчалася 30 вересня 1834 р. з односельцем, удовим козаком Максимом Артемовим Третьяком [3, арк. 79].

По-друге, до різночинців, мабуть, відносили людей дрібних соціальних груп, наприклад дрібних канцеляристів, інших чиновників, які несли службу на користь держави. В XVI-XVIII ст. їх називали «служилими людьми», а за свою працю вони отримували земельну, грошову та натуральну платню [24]. Ці люди були вихідцями з духовенства, купецтва, міщанства, козацтва, селян-

ства, дрібного чиновництва та збіднілого дворянства. Вони здобули освіту та відірвалися від свого колишнього соціального середовища. Різночинці мали особливий дещо привілейований юридичний статус, ніж селяни чи-то міські обивателі. Вони були нібито проміжною соціальною групою між податними та привілейованими станами [10, с. 132-133]. Наявність різночинців у суспільстві свідчила про значний рівень мобільності станів, їхнє взаємопроникнення [25].

Оскільки у метричній та «обыскныхъ книгахъ» миколаївської спільноти прямих вказівок на належність наречених до цієї міжстанової категорії не знайдено, звернімося до матеріалів сповідних розписів 1847 р. Дійсно, у складі людно-сті віднайшли осібну виокремлену категорію «разночинцы и ихъ домашние». У їхньому складі показано два домогосподарства, очільники яких записані дворянами. Головуючим першої домової спільноти був 48-річний Іван Онуфрієв Кот, а господинею другої – 31-річна вдова Ксенія Матвієва Полуненкова [6, арк. 1038]. Можемо припустити, що це нещодавно nobilitовані родини (уведені в дворянство). Очільники сімей могли отримати за двадцятирічну цивільну службу особисте дворянство. Складніше було клопотатися в набутті спадкового благородного титулу. Відповідно до роз'яснень норм Жалуваної грамоти дворянству 1815 р. отримати спадковий благородний титул могли нащадки цивільних чиновників, які протягом двох поколінь (батько та дід) відслужили кожен по 20 років у чинах та отримали особисте дворянство [22, с. 44, 46, 63]. Ці сім'ї могли представляти збіднілих дворян, очільники яких колись перебували на цивільній службі, тому їхні чини не вказано. У таких випадках шлюбні обшуки 50-х рр. про деяких осіб із с. Мельня повідомляли наступне: «безчиновний личный дворянин» або «безчиновного дворянина донька» [11, арк. 75, 90]. Загалом процес набуття благородного титулу був складним і вимагав доказових документів у підтвердження права осіб на дворянство. Питанням nobilitації займалося спеціальне відомство, робота якого регламентувалася низкою державних актів [26, с. 193-197].

Матеріали церковних обшуків і метричних книг також демонструють приклади еволюції дворянського стану. Зокрема, у 1801 р. соціальний статус Миколи Матяша показано як військового товариша [1, арк. 126 зв.-127], а в 1826 р. додалося уточнення – дворянин військовий товариш [3, арк. 45]. Проте, сповідальна документація 1847 р. представляє родину його 50-річного сина Якова Миколайовича Матяша, який записаний «титularyнимъ советникомъ» в категорію служи-

лих людей – «статские и ихъ домашние». Дворянського статусу не зазначено [6, арк. 1037 зв.]. Припускаємо, що батько отримав особисте дворянство, а не спадкове, тому тримав свій титул до смерті й не передав у спадок дітям [22, с. 43]. Наведений випадок демонструє процес перетворення нащадків козацької старшини в малоросійське дворянство. Зауважимо, що матеріали метричної та шлюбно-обшукових книг подають не достатньо чітку стану розмежованість представників подружніх пар. Це пояснюється недобросовісним виконанням своїх обов'язків укладачами церковних книг, незначною увагою до реєстрації самих людей, які повідомляли необхідні дані про себе, або ж соціальною невизначеністю тощо.

Підсумовуючи, хотілося б зауважити на тому, що церковна документація другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. створює можливості для аналізу соціальної еволюції населення, а згадані матримоніальні союзи за різні роки

демонструють випадки міжстанової мобільності. На прикладі с. Миколаївка та інших населених пунктів Роменського повіту Полтавської губернії було показано відмінності шлюбно-станової реєстрації людності першої половини XIX ст. Так, на 1749 р. у досліджуваному селі були наявними представники духовенства, військових і посполитих, а впродовж першої половини XIX ст. відбулися станові зміни і соціальне розшарування населення поглибилося, увиразнилося більшою строкатістю соціальних верств і груп. Шлюбно-становою реєстрацією священниками у метричній та обшуковій документації представила інший соціальний склад миколаївської громади: духовні особи, дворяни, різночинці, солдати, козаки та селяни. Матеріали сповідальної документації 1847 р. виокремили ще такі соціальні категорії як статських, військових і міщан. Деталізація церковно-обшукових записів показала окремі соціальні групи євреїв, дворових людей тощо.

Джерела та література

1. Державний архів Сумської області (Далі – ДАСО), ф. 960, оп. 3, спр. 570, 539 арк.
2. ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 3, 61 арк.
3. ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 5, 118 арк.
4. ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 27, 26 арк.
5. Центральний державний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 1015, спр. 15, 818 арк.
6. ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 1, 1780 арк.
7. Бороденко О. Церковні обшуки як історичні джерела у дослідженні шлюбної проблематики першої половини XIX століття / О. Бороденко. // Емінак. – 2018. – № 4 (24). Т. I. – С. 117-121.
8. Бороденко О. Шлюбно-процесуальні особливості сільського соціуму в 50-х роках XIX століття (за матеріалами церковних обшуків с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії) / О. Бороденко. // Історична пам'ять. – 2018. – № 1 (38). – С. 43-50.
9. Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии, Николая Арендаренка, составленные въ 1846 году. Въ трехъ частяхъ. / Н. Арендаренко. – Ч. II. – Полтава: Въ типографіи Губернскаго Правленія, 1849. – 393 с.
10. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. / Б. Н. Мионов. – Т. 1. – С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – 339 с.
11. ДАСО, ф. 855, оп. 1, спр. 41, 91 арк.
12. Демографический понятийный словарь / Под ред. проф. Л. Л. Рыбаковского. – М.: ЦСП, 2003. – 352 с.
13. ДАСО, ф. 834, оп. 2, спр. 4, 108 арк.
14. ДАСО, ф. 844, оп. 1, спр. 3, 83 арк.
15. ДАСО, ф. 1071, оп. 1, спр. 3, 121 арк.
16. ДАСО, ф. 71, оп. 1, спр. 5, 90 арк.
17. Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.]. (ПСЗРИ). СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е.И. В. Канцелярии. 1830. Собрание первое. – Т. VII. – 922 с.
18. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т. XI. – 988 с.
19. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т. XII. – 960 с.
20. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т. XVI. – 1016 с.
21. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т. XXVII. – 1120 с.
22. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії / І. О. Гуржій, Ю. А. Русанов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 172 с.
23. ПСЗРИ. – Собрание первое. – Т. XXII. – 1158 с.
24. Служилые люди // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. – М. : Большая российская энциклопедия, 2004–2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3838607
25. Шандра В. С. РІЗНОЧИНЦІ // Енциклопедія історії України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Riznochyntsi>
26. Указатель алфавитный къ Своду законов Россійской Имперіи. – Санктпетербургъ: Въ Типографіи Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Вѣличества Канцеляріи, 1834. – 1007 с.